

Wittgenstein vanuit continentaal fenomenologisch perspectief

‘Denk niet, maar kijk!’

Ludwig Wittgenstein (1953: 74)

Wittgenstein lezen vanuit een continentaal fenomenologisch perspectief zal bij meer dan een enkele lezer verbazing wekken. Het overgrote deel van de Wittgensteininterpretaties wortelt immers in de analytische filosofie waarin Wittgensteins werk wordt geduid in relatie tot werk van analytische filosofen als Frege, Russell, Moore, Carnap, Quine, Austin en Ryle (Kahane, Kanterian & Kuusela, 2007: 13). Naast deze analytische ‘mainstreaminterpretatie’ zijn verbanden tussen Wittgenstein en de continentale filosofie - weliswaar op kleinere schaal - echter ook onderzocht (Ibid.: 13). Men kan dan denken aan overeenkomsten tussen het werk van Wittgenstein en dat van Heidegger, Husserl, Merleau-Ponty, Nietzsche en Derrida of bijvoorbeeld onderzoek naar Wittgensteins gebruik van de term fenomenologie.¹ Deze interpretaties hebben gemeenschappelijk dat zij duidelijk maken dat er een bepaalde verwantschap bestaat tussen Wittgenstein en de continentale fenomenologie, maar komen niet verder dan het vergelijken en beschrijven van begrippen of de ontwikkeling van het gebruik van deze begrippen.

Dit leidt ertoe dat we niet weten of we Wittgenstein als verwant met de fenomenologische beweging kunnen beschouwen. Toch is het van belang dit te weten, omdat een positief antwoord op deze vraag impliceert dat we Wittgensteins gedachten met een alleen op de analytische filosofie georiënteerde interpretatie tekort zouden doen. Verder onderzoek zou dan gewenst zijn. De inzet van dit paper is dan ook om een eerste antwoord te formuleren op de vraag of we Wittgenstein nu wel of

niet tot de continentaal fenomenologische beweging kunnen rekenen en welke methode geschikt zou zijn om deze vraag te beantwoorden. Een tweede belangrijk doel van dit paper is aan te tonen dat het bestaande onderzoek naar Wittgenstein en de fenomenologische beweging ons niet verder helpt bij het beantwoorden van deze vraag. Dit is ook meteen de rechtvaardiging voor mijn eigen onderzoek naar een methode die deze vraag wel van een antwoord kan voorzien.

Na een korte kenschets van de continentaal fenomenologische beweging, laat ik aan de hand van een toepassing van de methodische criteria van Spiegelberg zien dat we Wittgenstein tot de beweging van de fenomenologie kunnen rekenen. Hierna bespreek en evalueer ik twee andere onderzoekslijnen: een lijn die Wittgenstein begripsmatig met de fenomenologen Husserl en Heidegger vergelijkt en een lijn die de ontwikkeling van de term ‘fenomenologie’ binnen het denken van Wittgenstein schetst. Deze twee onderzoekslijnen brengen ons niet veel verder, zo zal blijken. Daarom pleit ik in de conclusie voor een uitgebreider onderzoek naar de relatie tussen Wittgenstein en de fenomenologische beweging aan de hand van de methodische criteria van Spiegelberg.

1. De continentale fenomenologie

Wat wordt in dit paper nu verstaan onder de continentaal fenomenologische beweging? Een aanwijzing hiervoor vinden we in het *Jahrbuch für Philosophie und phänomenologische Forschung* uit 1913, een werk dat onder andere door de fenomenologen Husserl, Scheler en Pfänder werd samengesteld. Spiegelberg citeert hen:

'It is not a system that the editors [Husserl, Geiger, Pfänder, Reinach & Scheler] share. What unites them is the common conviction that it is only by a return to the primary sources of direct intuition and to insights into essential structures derived from them that we shall be able to put to use the great traditions of philosophy with their concepts and problems; only thus shall we be in a position to clarify such concepts intuitively, to restate the problems on an intuitive basis, and thus, eventually, to solve them, at least in principle.' (Spiegelberg, 1960a: 5)

Edmund Husserl is de grondlegger van deze beweging, maar ook de hermeneutisch fenomenoloog Martin Heidegger kunnen we volgens Spiegelberg tot deze beweging rekenen (Ibid.: 5, Spiegelberg, 1960b: 695).² Ik schrijf nadrukkelijk steeds 'beweging' en niet bijvoorbeeld 'school', 'programma' of 'onderzoek' omdat de term 'beweging' een belangrijke karakteristiek is van deze filosofie. De term 'beweging' slaat op het gegeven dat de fenomenologen vertrekken vanuit een gemeenschappelijk punt, maar dat hun filosofieën zich vervolgens in verschillende richtingen ontwikkelen en niet noodzakelijk bij hetzelfde eindpunt uitkomen (Spiegelberg, 1960a: 2).

Het gemeenschappelijk vertrekpunt bestaat uit een bepaalde houding van de fenomenologen: het beschrijvende onderzoek naar de fenomenen, zowel objectief als subjectief, in hun volle breedte en diepte (Ibid.: 2). Hun trouw aan de fenomenen is de attitude die de fenomenologen met elkaar delen, en deze attitude wordt vervolgens door hen uitgewerkt in methoden die verschillen per fenomenoloog. Bovendien is de fenomenologie gebruikt voor zeer verschillende doeleinden; denk aan de sociologie, psychologie en pedagogiek (Spiegelberg, 1960b: 653).

2. Wittgenstein *methodisch* vergelijken met de fenomenologische beweging

Hoe komen we nu vanuit de karakterisering van deze beweging bij een antwoord op de vraag of we Wittgenstein hiertoe kunnen rekenen? Door de kern van de fenomenologische methode te analyseren en deze te vergelijken met het denken van Wittgenstein. Spiegelberg heeft gezocht naar de kern van de fenomenologische methode door de gemeenschappelijke

aspecten te selecteren en de variabele aspecten in bepaalde mate te negeren (Ibid.: 653). Deze kern heeft hij uitgewerkt in methodische stappen waarvan de latere stappen meestal, maar niet noodzakelijk, op de eerdere stappen volgen (Ibid.: 655). De reden waarom hij zich op de methode richt is dat er binnen de fenomenologische beweging nauwelijks onenigheid bestaat over de opvatting dat de methode de karakteristieke kern van de fenomenologische beweging is (Ibid.: 655). De methodische stappen die Spiegelberg uitwerkt zal ik hieronder weergeven. Niet alle stappen van deze methode worden overigens door alle fenomenologen onderschreven: de eerste drie wel, de overige stappen alleen door een kleinere groep (Ibid.: 659). Sommige stappen bestaan uit een aantal onderdelen en sommige overlappen in bepaalde mate.

- a) Onderzoeken van specifieke fenomenen
- b) Onderzoeken van algemene essenties
- c) Vatten van essentiële relaties
- d) Wijzen van verschijning bekijken
- e) Onderzoeken hoe het fenomeen in het bewustzijn wordt geconstitueerd
- f) Staken van het geloof in de existentie van het fenomeen, oftewel de fenomenologische reductie toepassen
- g) Interpreteren van de betekenis van het fenomeen, het hermeneutisch aspect van de methode (Ibid.: 659).³

Hieronder zal ik aan de hand van Spiegelbergs methodische criteria een eerste aanzet geven tot het onderzoeken van de vraag of we Wittgenstein tot de fenomenologische beweging kunnen rekenen. Daarbij baseer ik me grotendeels op een later werk van Wittgenstein, de *Filosofische Onderzoekingen*.

2.1 Sub a: Onderzoeken van specifieke fenomenen

Deze stap bestaat uit meerdere onderdelen die in elkaar overlopen en daarom niet goed van elkaar te onderscheiden zijn. Hieronder vallen het onbevangen tegemoet proberen te treden van de fenomenen, het vatten

van hun onderscheidende constituerende aspecten en hun relaties met verwante fenomenen alsmede het beschrijven van het fenomeen en haar eigenschappen aan de hand van een classificatie (Ibid.: 659-673). De classificatie heeft als doel het fenomeen te positioneren ten opzichte van bestaande classificaties, de selectie om ons te beperken tot de beslissende karakteristieken van het fenomeen.

Wittgenstein probeert fenomenen onbevangen en objectief tegemoet te treden. Dit blijkt bijvoorbeeld in de *Tractatus Logico-Philosophicus* (hierna: *TLP*).⁴ De eerste stelling en substellingen van de *TLP* kunnen we lezen als een poging van Wittgenstein om puur te beschrijven wat zich aan hem toont: 'De wereld is alles wat het geval is' (Wittgenstein, 1961: 5). Wittgenstein probeert hier een zo objectief mogelijke uitspraak over de wereld te doen. Ook uit de *Filosofische onderzoekingen* spreekt deze attitude:

'Alle verklaring moet terzijde worden geschoven, en alleen beschrijving moet ervoor in de plaats komen.' (Wittgenstein, 1953: 94)

En:

'Denk niet, maar kijk!' (Ibid.: 74)

Dit laatste lezen we wanneer Wittgenstein ons attent maakt op de gelijkenissen en verschillen tussen spelen.

Wittgenstein probeert de eigenschappen van het fenomeen 'spel' te beschrijven. Dit blijkt lastig: verschillende soorten spelen hebben niet per se dezelfde karakteristieken. De één gaat om winst en verlies, de ander om behendigheid, weer een ander om het hebben van geluk en sommige om een combinatie van één of meer van deze eigenschappen. Uiteindelijk schrijft hij dat de spelen vanwege hun onderlinge verwantschap en verschillen het beste te karakteriseren zijn met de term 'familiegelijkenissen' (Ibid.: 74-75).

De term 'familie' duidt aan dat er een onderscheid is met andere families, maar ook dat de leden van een familie onderling verwant zijn. Precies zoals dat met bijvoorbeeld de getallenfamilie en de spelfamilie

het geval is: een spel uit de spelfamilie heeft gelijkenissen met de andere spelen uit deze familie, maar niet met getallen uit de getallenfamilie; deze hebben wel weer gelijkenissen binnen hun *eigen* familie.

We zien hier duidelijk dat Wittgenstein probeert om met een onbevangen attitude de fenomenen die hij onderzoekt tegemoet te treden. Wittgenstein toont bovendien oog te hebben voor zowel de onderscheidende aspecten van fenomenen als de gelijkenissen met andere verwante fenomenen.

2.1 Sub b: Onderzoeken van algemene essenties

Dit is het onderzoeken van voorbeelden van een essentie. Deze voorbeelden zijn gevallen die zich op een bepaalde manier verhouden tot de algemene essentie die deze voorbeelden kenmerkt (Spiegelberg, 1960b: 676-679).

Wittgenstein probeert in zijn werk de algemene essentie van het fenomeen 'denken' te vatten. Via een soort vrije associatie beschrijft hij welke begrippen te maken kunnen hebben met denken. Enkele voorbeelden:

- 'Wanneer ons door een gedachte plotseling iets duidelijk wordt, wanneer we met andere woorden iets begrijpen, heeft dit te maken met denken' (Wittgenstein, 1953:170). Begrijpen staat in nauw verband met het fenomeen denken.
- 'Spreken en schrijven kunnen essentieel zijn voor denken, maar dit hoeft niet per se' (Ibid.). Wittgenstein suggereert in dit verband dat we gewoonlijk nadenken tijdens spreken en schrijven, maar bespreekt ook een voorbeeld waaruit blijkt dat er niet altijd sprake is van denken wanneer men spreekt (Ibid.: 176-177).
- 'Soms is het onduidelijk of er sprake is van denken, bijvoorbeeld wanneer we de juiste uitdrukking voor onze gedachten proberen te vinden. De uitdrukking kan opeens komen, zonder dat we werkelijk denken, maar ook kunnen we een beeld proberen te beschrijven dat we met de uitdrukking associëren, en in dit geval denken we waarschijnlijk wel.' (Ibid.: 174-175)

Deze voorbeelden maken duidelijk dat Wittgenstein zoekt naar algemene essenties. Daarmee past zijn methode ook binnen de tweede stap van de fenomenologische beweging. Hij onderzoekt mogelijke verschijningsvormen van het fenomeen 'denken' om te weten te komen hoe deze zich verhouden tot de algemene essentie van denken.

2.1 Sub c: Vatten van essentiële relaties

Hier gaat het om het ontdekken van essentiële relaties (Spiegelberg, 1960b: 680-684). We kunnen twee situaties onderscheiden: de situatie waarin het gaat om interne relaties van een essentie (waarin we ons af moeten vragen of de componenten wel of niet essentieel zijn) en de situatie waarin het gaat over essentiële relaties tussen verschillende essenties. Zoals Wittgenstein de essentie van het fenomeen denken probeert te vatten, probeert hij ook de essentiële interne relaties weer te geven:

- 'Denken drukt zich uit via de taal, dit is een essentiële relatie' (Wittgenstein, 1953: 173). Wittgenstein noemt de taal in dit verband het voertuig van het denken.
- 'Ook is denken menselijk, een machine denkt niet' (Ibid.: 182). Menselijkheid als eigenschap van het subject dat denkt is zo gezien een essentiële relatie van denken.
- 'Mogelijk, maar niet essentieel is twijfelen of je denkt of hebt gedacht' (Ibid.: 173). Twijfel is op die manier een mogelijke relatie van denken.

Deze voorbeelden maken duidelijk dat Wittgenstein essentiële relaties van de fenomenen die hij beschrijft, probeert te vatten.

2.1 Sub d: Wijze van verschijning bekijken

Hiermee doelt Spiegelberg op het onderzoeken van de manier waarop een fenomeen aan ons verschijnt. Zo moet men letten op de kant van waaruit we een bepaald object waarnemen. Dit wil zeggen: de wijze waarop het fenomeen 'gekleurd' - want vanuit een bepaald perspectief - aan ons

verschijnt en de helderheid en onderscheidenheid van het object dat we waarnemen (Spiegelberg, 1960b: 684-687). Deze stap van de fenomenologische methode heeft ten doel dat we ons bewust worden van de gekleurdheid van onze waarnemingen.

Ook Wittgenstein wijst ons in zijn werk meerdere keren op de gekleurdheid van onze waarnemingen. Allereerst kunnen we dan denken aan de konijn-eendfiguur uit de *Filosofische onderzoekingen* (Wittgenstein, 1953: 135-136). Het kijken naar deze figuur impliceert een bewustwording van ons - natuurlijke - perspectivisme. De kant van waaruit we de figuur waarnemen is namelijk letterlijk bepalend voor wat we zien in de figuur. Monk meent bovendien dat het doel van Wittgensteins filosofische methodologie ligt in het kunnen veranderen van het perspectief van waaruit we naar de dingen kijken (1990: 508). We kunnen bijvoorbeeld een wiskundig bewijs als een serie proposities zien, maar ook als een afbeelding.

Ook in eerder werk van Wittgenstein - de *TLP* - vinden we aanwijzingen dat Wittgenstein zich terdege bewust was van de gekleurdheid van onze waarnemingen:

'The world of the happy man is a different one from that of the unhappy man.' (Wittgenstein, 1960: 87)

Iemand die gelukkig is, zal de wereld en alles erin heel anders bekijken dan iemand die ongelukkig is. Iedere waarneming heeft zo gezien iets interpretatiefs, en is in elk geval nooit geheel objectief. We interpreteren de wereld altijd vanuit een bepaalde gestemdheid.

Zelfs in zijn vroege werk houdt Wittgenstein zich dus al bezig met de wijze waarop fenomenen aan ons verschijnen en deze houding is in zijn latere werk nog sterker aanwezig.

2.1 Sub e: Onderzoeken hoe het fenomeen in het bewustzijn wordt geconstitueerd

Deze stap van de fenomenologische methode laat zich het duidelijkst uitleggen aan de hand van voorbeelden. Spiegelberg noemt de oriëntatie van iemand in een voor hem nieuwe stad. De stad krijgt langzaam vorm

in zijn bewustzijn (Spiegelberg, 1960b: 688-690). Zijn percepties vallen in een patroon en vormen relaties met elkaar. Wittgenstein schrijft iets vergelijkbaars over het leren van woorden:

‘Wanneer iemand bijvoorbeeld het woord ‘kubus’ tegen mij zegt, weet ik wat het betekent. Maar kan mij het hele gebruik van het woord voor de geest staan, als ik het zo *begrijp*?’ (Wittgenstein, 1953: 103)

Dit kunnen we als volgt interpreteren. Iemand die een woord kent qua naam, maar niet precies weet in welke contexten het allemaal gebruikt kan worden, is net als de toerist die de naam kent van een stad, maar de weg nog niet goed weet. Zoals de stad ons met de tijd steeds vertrouwer wordt, zal een woord dit ook worden.

Wittgenstein onderzoekt inderdaad hoe fenomenen in ons bewustzijn worden geconstitueerd.

2.1 Sub f: Staken van het geloof in de (non-)existentie van het fenomeen, oftewel de fenomenologische reductie toepassen

De reductie helpt ons om verschillende zintuiglijke waarnemingen zo gelijk mogelijk te behandelen (Spiegelberg, 1960b: 690-694). De fenomenologische reductie of *epoché* impliceert dat de dingen in de acten van het bewustzijn worden geconstitueerd en alleen daar werkelijk zijn wat ze zijn (Prins, 2007: 344). De fenomenologische reductie leidt er met andere woorden toe dat de werkelijkheid in haar eigenlijke gedaante aan ons kan verschijnen. Dit laatste is geenszins vanzelfsprekend. Tegenover de fenomenologische instelling staat namelijk de zogenaamde natuurlijke instelling die gegevens uit de diverse empirische wetenschappen gebruikt. Met deze natuurlijke instelling blijven volgens Husserl bepaalde aspecten van de dingen voor ons verborgen (Ibid.: 344). Om deze reden introduceert Husserl de fenomenologische attitude. In Husserls systeem van de wetenschappen is er dan ook een fundamenteel onderscheid. Enerzijds zijn er de *eidetische* wetenschappen (die betrekking hebben op het wezen / de essenties van de dingen (*eidōs*) en onafhankelijk van de empirische ervaring zekere kennis geven) en anderzijds de empirische wetenschappen (Prins, 1990b: 6).

Wittgenstein meent dat de taal van de wetenschap niet kan worden gebruikt om fenomenen te beschrijven, hij schuift deze aan de kant (Gier, 1981: 104). Bovendien wil hij - net als de fenomenologen - niet verklaren, maar ‘alleen’ beschrijven.⁵ Het gaat in Wittgensteins denken niet om het verkrijgen van empirische kennis over fenomenen, of het gebruiken van deze soort kennis om het wezen van het fenomeen te vatten, maar om het vatten van het wezen van de fenomenen via fenomenologisch onderzoek naar hun essenties en essentiële relaties. Bepaalde eigenschappen van fenomenen die via een empirische benadering niet blootgelegd kunnen worden, probeert Wittgenstein via zijn fenomenologische insteek te vatten.

Dit doet hij in de *Filosofische onderzoekingen* ook veelvuldig, bijvoorbeeld voor het fenomeen ‘taalspel’ (Wittgenstein, 1953: 73 e.v.), waarvan Wittgenstein het wezen probeert te vatten, maar ook voor het wezen van de taal (Ibid.: 89), van een omgrenzing (Ibid.: 91), van een (privé)beleving (Ibid.: 123-124, 158), van rekenen (Ibid.: 184 e.v.), van verwachtingen (Ibid.: 232 e.v.) en nog vele andere fenomenen. Soms maakt zijn bespreking van een fenomeen onderdeel uit van de definiëring van een ander fenomeen of blijken fenomenen met elkaar verwant te zijn.

We kunnen dan ook stellen dat Wittgenstein bij het beschrijven van bepaalde fenomenen de fenomenologische reductie toepast.

Op basis van de hierboven besproken voorbeelden uit het werk van Wittgenstein en de toepassing van de criteria van Spiegelberg op deze voorbeelden kunnen we voorzichtig concluderen dat de methode waarmee Wittgenstein zijn denken uitdrukt verwantschap lijkt te vertonen met die van de fenomenologische beweging.

2.2 Evaluatie

Wat hier niet mag ontbreken is een korte reflectie op de waarde van de criteria van Spiegelberg. Spiegelberg wordt gezien als *de* toonaangevende historicus van de fenomenologie (McKenna, 1983: 266). Maar wat moeten we bijvoorbeeld denken van Spiegelbergs opmerking dat niet alle methodische stappen door de toonaangevende fenomenologen onderschreven worden? Mijns

inziens vormt dit geen cruciaal probleem voor de criteria. Het punt is namelijk dat deze criteria alleen opgesteld konden worden door in bepaalde mate te generaliseren. Dit betekent dat sommige details, verschillen en nuanceringen verloren gaan en sommige fenomenologen hun posities niet meer in de criteria herkennen. Echter, zonder de criteria zouden we alleen denkers één op één met elkaar kunnen vergelijken. We zouden dan alleen bundels van uiteenlopende criteria hebben, terwijl nu de hoofdlijnen van de fenomenologische beweging in de criteria getoond worden. We zullen later bovendien zien dat de meerwaarde van Spiegelbergs criteria er nu juist in bestaat dat het in bepaalde mate generalisaties zijn.

Nu kan men ook tegen de *selectie* van Spiegelberg argumenteren en bijvoorbeeld opwerpen dat ook Kant en Hegel tot de fenomenologische beweging behoren en hun werk niet binnen Spiegelbergs criteria valt. Spiegelberg zelf meent dat wanneer hij de grenzen veel minder strak zou hebben getrokken, ze *nog* minder specifiek en inhoudelijk zouden zijn geworden (1960b: 654). Het bereiken van uitputtende en definitieve resultaten was dan ook niet de insteek van Spiegelbergs werk.

3. Wittgenstein *begripsmatig* vergeleken met Husserl en Heidegger

Een deel van het reeds bestaand onderzoek naar Wittgenstein en de fenomenologische beweging vergelijkt Wittgenstein *begripsmatig* één op één met bepaalde fenomenologen. Dit soort onderzoek heeft dus de tegenovergestelde methodologische insteek van Spiegelbergs onderzoek, maar blijkt niet tot voldoende conclusies te kunnen komen.

Waar gaat het dan nu precies mis in dit soort onderzoek? Ik bespreek een aantal illustraties daarvan om dit te tonen. Methodische elementen komen in dit soort onderzoek als losse begrippen aan bod, en niet als fasen van de fenomenologische methode. Ik heb gekozen voor Husserl en Heidegger omdat deze fenomenologen passen binnen de fenomenologische context die ik in de eerste paragraaf heb geïntroduceerd.

3.1 Husserl en Wittgenstein

Gier is één van de auteurs die deze begripsmatige vergelijkingen toepast. De fenomenologische reductie behandelt Gier bijvoorbeeld wel (Gier, 1981: 104), maar als geïsoleerd element en niet als een onderdeel dat onlosmakelijk verbonden is met bepaalde andere elementen van de fenomenologische methode. Het grootste deel van Giers analyse bestaat echter uit een-op-eenvergelijkingen tussen de denkers.

Bijvoorbeeld over de data die zij gebruiken. De enige legitieme data voor zowel Wittgenstein als Husserl zijn de fenomenen van de onmiddellijke ervaring (Ibid.: 105). Het doel van de filosofie van Wittgenstein is om een *Darstellung* van de onmiddellijke ervaring te geven. Een *Darstellung* is een fenomenologische presentatie en datgene wat wordt gepresenteerd zijn geen zintuiglijke waarnemingen, maar fenomenen. Het gaat om een vorm van ervaring, en niet om een *feit* van ervaring (Ibid.: 81). Vergelijkbaar met Husserl meent Wittgenstein dat het binnen de filosofie belangrijk is om de essentie van datgene wat *dargestellt* is te vatten: 'In philosophy, it is important 'to get a full-blown pictorial *Darstellung* of our grammar [...]' (Wittgenstein, 1953: 165, Gier, 1981: 82). En over grammatica gesproken: een andere belangrijke overeenkomst tussen Husserl en Wittgenstein is gelegen in hun schrijven over grammatica. Beide menen dat er een filosofische grammatica bestaat die fundamenteeler is dan de traditionele logica (Gier, 1981: 99).

Maar er zijn ook verschillen tussen Husserl en Wittgenstein waarneembaar; sommige ontspringen zelfs aan wat eerst een overeenkomst leek. Qingxiong (2006) schrijft hierover. Zowel Husserl als Wittgenstein meenden dat er een vorm van ervaring is die voorafgaat aan alle ervaringsinhoud en die daarom *a priori*⁶ kan worden genoemd (Ibid.: 129). Volgens Qingxiong staat de term '*a priori*' bij Wittgenstein voor de interne structuur van de realiteit, die zichzelf toont in de taal, maar die niet via deze taal kan worden beschreven (Ibid.: 129). Husserl hanteert ook begrippen die op dit soort kennis betrekking hebben: *eidōs* en *eidetische* relaties.⁷ Echter, Husserl verschilt met Wittgenstein van mening over de eigenschappen van dit soort kennis (Ibid.: 131). Kortgezegd meent Husserl dat *a-priori-kennis* kan worden gevat via *eidetische* intuïtie (in plaats van door observatie of logische verificatie) terwijl Wittgenstein

meent dat is gebaseerd op regels van de syntax (Ibid.: 133). Overigens is dit ook weer een illustratie van hoe de vroege Wittgenstein van de *TLP* over dit onderwerp denkt.

3.2 Heidegger en Wittgenstein

Gier onderzoekt ook overeenkomsten tussen Wittgenstein en Heidegger. Zowel de filosofie van Heidegger als die van Wittgenstein blijkt geen theorie over sociologische of psychologische feiten te zijn, maar een descriptieve fenomenologie van levensvormen (Gier 1981, 44). Ook zijn beide filosofen zich bewust van de beperkingen van de taal en aarzelen zij om te zeggen wat in essentie onzegbaar is (Ibid.: 217). Daarnaast menen beiden dat een object en zijn Zijn ontologisch verschillend (different) zijn, maar desalniettemin onscheidbaar (Ibid.: 45). De crux is dat Heidegger schrijft dat het Zijn, als de voorwaarde voor de mogelijkheid van objecten, niet zelf een object kan zijn (ontologische differentie). En Wittgenstein schrijft in de *TLP*:

‘If I know an object I also know all its possible occurrences in states of affairs (=Being). Every one of those possibilities must be part of the nature of the object.’ (Wittgenstein, 1961: 6)

Mulhall op zijn beurt maakt een vergelijking tussen Heidegger en Wittgenstein op het gebied van Heideggers begrippen *Vorhanden* en *Zuhanden* (Mulhall, 1990). Het punt van Heidegger is dat objecten altijd aan ons verschijnen binnen een bepaalde concrete oriëntatie (Prins, 1990a: 4). Hieraan koppelt Heidegger de term *Zuhanden*. Wanneer de objecten deze concrete oriëntatie echter ontberen, wanneer ze *alleen* objecten zijn, zijn ze slechts *Vorhanden*. Het punt is dat bij Heidegger de structuren die de filosofie dient te verduidelijken gevonden worden in de dagelijkse ervaringen van het *Dasein*⁸ en dat bij Wittgenstein de nadruk ligt op de grammaticale structuren van de taal die duidelijk worden in het gewone - dagelijkse - taalgebruik (Mulhall, 1990: 120). Beide structuren verschijnen dus binnen een bepaalde, concrete oriëntatie. De taal is in het denken van Wittgenstein met andere woorden *Zuhanden*.

3.3 Evaluatie

Deze insteek die begripsmatige vergelijkingen maakt, is problematisch omdat de fenomenologie juist gekarakteriseerd wordt door haar methode. Een goede vergelijking moet daarom rekening houden met de fenomenologische methode. Ook wanneer de conclusie zou zijn dat de onderzochte begrippen allemaal overeen zouden komen, zou dit dus in het geheel niet betekenen dat we Wittgenstein tot de fenomenologische beweging zouden kunnen rekenen. We kennen na dit soort vergelijkingen namelijk enkel overeenkomsten en verschillen tussen Wittgenstein, Heidegger en Husserl op *begripsniveau*. Bovendien is dit een *beperkte* vergelijking, we zien steeds Wittgenstein *ten opzichte van* Heidegger en Husserl. Zolang we op deze manier - vanuit dit perspectief - naar Wittgenstein kijken, zullen we niet te weten komen of de filosofie van Wittgenstein werkelijk fenomenologisch is in de zin dat zijn attitude en methode passen binnen de fenomenologische beweging. We weten alleen dat Wittgenstein op bepaalde punten overeenkomsten vertoont met Husserl en Heidegger, en op andere punten van hen verschilt.

We moeten bedenken dat niemand ooit de wereld om zich heen volledig neutraal kan bekijken. Heidegger heeft ons erop gewezen dat onze interpretatie van de fenomenen om ons heen steeds wortelt in een bepaalde belangstelling (*Vorhabe*), een perspectief van waaruit het fenomeen wordt bekeken met het oog op een bepaald mogelijke uitleg (*Vorsicht*) en mede gevormd wordt door de begrippen waarin wij ons uitdrukken (*Vorgriff*) (Heidegger, 2009: §150). Men bekijkt en beoordeelt de wereld altijd al vanuit een bepaald perspectief. Dit perspectief vormt als het ware een bril tussen ons en de werkelijkheid, waardoor we bepaalde aspecten vergroot zien, maar andere minder goed of helemaal niet meer. Voor het Wittgensteinonderzoek impliceert dit dus dat we ons moeten realiseren dat we met het vergelijken van Wittgenstein met Husserl en Heidegger ook bepaalde aspecten kunnen missen. Dit punt klemmt extra omdat Wittgenstein ons met de konijn-eendfiguur nu juist zelf op dit perspectivisme heeft gewezen.⁹

Stel bovendien dat we fundamentele verschillen zouden vinden tussen Wittgenstein en Husserl en/of Heidegger. Volgens Munson is dit

aannemelijk.¹⁰ We zouden dan in de verleiding kunnen komen hieraan de conclusie te verbinden dat Wittgenstein toch niet in de beweging van de fenomenologie thuishoort, terwijl het enige wat deze informatie ons werkelijk zegt is dat Wittgenstein van *hen* verschilt.¹¹ Immers, verschillen zeggen niet per definitie veel. Ook tussen de fenomenologie van Husserl en die van Heidegger bestaan bijvoorbeeld aanmerkelijke verschillen en ook hen rekenen we beiden tot de fenomenologische stroming. Ook impliceren verschillen tussen Wittgenstein en continentale denkers niet dat Wittgenstein toch verder van deze denkers afstaat dan van de analytisch georiënteerde filosofen. Immers, ook in het werk van analytisch georiënteerde denkers zijn namelijk genoeg verschillen met het denken van Wittgenstein te vinden.¹²

Daarnaast heeft het denken van Husserl en Heidegger net als dat van Wittgenstein een significante ontwikkeling doorgemaakt. Vergelijkingen tussen begrippen van deze drie denkers zijn bijna per definitie een vergelijking tussen bepaalde intellectuele perioden van deze denkers. Maar doordat de begrippen in de besproken onderzoeken als het ware geabstraheerd worden van hun normale context, is het risico aanwezig dat men niet altijd duidelijk voor ogen houdt welke periode van een bepaalde filosoof in de vergelijking wordt betrokken. Hoewel het werk van bijvoorbeeld Gier zeker nuttig is, slaat het op dit punt nogal eens deels de plank mis door wel te vermelden dat de vergelijking er één met - bijvoorbeeld - het latere werk van Wittgenstein betreft, maar niet te vermelden of het gaat om vroeger of later werk van Husserl dan wel Heidegger.¹³ Dit maakt de vergelijking onzorgvuldig en onvolledig van aard. Doordat Gier hierover geen informatie geeft, kan de lezer dit aspect onmogelijk zelf beoordelen.

Uit bovenstaande blijkt dat we de vraag of een bepaalde denker een fenomenoloog is niet kunnen beantwoorden door zijn begrippen te vergelijken met die van fenomenologen. Bovendien is er niet één bepaalde denker die als ijkpunt voor de continentaal fenomenologie kan worden genomen, waardoor de vergelijkingen altijd een-op-een-vergelijkingen zijn, en niet representatief zijn voor de fenomenologische *beweging*.

4. Wittgenstein over de *term* fenomenologie

Een belangrijke 'speler' in het onderzoek naar het gebruik van de term fenomenologie in Wittgensteins werk is Noë. Hieronder illustreer ik hoe Noë dit onderzoek aanpakt, zodat ik kan vaststellen wat dit onderzoek ons leert over de verhouding tussen Wittgenstein en de fenomenologische beweging. Dit doe ik aan de hand van een selectie van drie zaken die Noë beschrijft: wat Wittgenstein verstaat onder de termen 'fenomenologie' en 'fenomenologische taal' en waarom Wittgenstein op een bepaald moment zijn opvattingen over de fenomenologische taal wijzigde.

Wittgenstein, zo schrijft Noë, kwam tot de fenomenologische insteek omdat zijn poging om de epistemologie in zijn filosofie te incorporeren - zoals Bertrand Russell dit voor zijn eigen filosofie had gedaan - niet was geslaagd. Maar wat verstaat Wittgenstein dan precies onder fenomenologie? Fenomenologie is de naam die Wittgenstein toekent aan het onderzoek naar de aard van fenomenen (Noë, 1994: 8). Fenomeen en symbool moeten hetzelfde bereik aan mogelijkheden hebben. Zijn fenomenologie draait om het mogelijke, als tegenovergestelde van het actuele of waarschijnlijke (Ibid.: 8). Dit resulteert in een onderzoek naar de essentie.

Een voorbeeld kan dit verduidelijken. Bij een fenomenologisch onderzoek naar kleuren gaat het erom een symbolisme te construeren dat de kleuren helder representeert, en daartoe moet er sprake zijn van een perfecte representatie van dat wat wordt gerepresenteerd (Ibid.: 9).

Een tweede belangrijke term in dit kader is 'fenomenologische taal'. Voor Wittgenstein ligt het doel van deze taal in een perfecte representatie van dat wat wordt gerepresenteerd (Ibid.: 10). Neem kleuren; in dit geval staat de fenomenologische taal alleen een notitie toe waarin wat mogelijk is gerepresenteerd kan worden (geel of rood bijvoorbeeld) en waarin wat onmogelijk is (rood-groen bijvoorbeeld) uitgesloten wordt (Ibid.: 10).

Maar waar komt deze noodzaak van een fenomenologische taal vandaan? Die ligt in het gegeven dat volgens Wittgenstein de voorgestelde fenomenologische taal veel duidelijker en minder misleidend is dan onze gewone (fysische) taal (Ibid.: 10). Om dit te kunnen begrijpen moeten we fenomenologie en natuurkunde tegenover elkaar zetten. De natuurkunde maakt gebruik van hypothesen en hypothetische objecten in haar

verklaringen, de fenomenologie doet dit niet. Hoewel Wittgenstein erkent dat de gewone fysische taal ook haar voordelen heeft (ze kan eenvoudig beschrijvingen geven van zaken, terwijl een fenomenologische beschrijving enorm complex is), acht hij deze taal toch ongeschikt voor de representatie van de onmiddellijke ervaring (Ibid.: 11). De gewone fysische taal is 'slechts' geschikt voor het bespreken van zaken uit het fysische domein. Beide talen bieden ons dus weliswaar middelen om fenomenen te beschrijven, maar bij de gewone fysische taal ontstaat er door de beschrijving filosofische verwarring (Ibid.: 11-12).

Rond 1929 veranderde Wittgenstein zijn opvattingen over de fenomenologische taal. Noë meent dat deze verandering te maken heeft met Wittgensteins verwerping van het filosofisch project van de *TLP*: het creëren van een logisch transparante representatie van datgene wat verward wordt uitgedrukt in onze gewone taal (Ibid.: 17). In plaats daarvan moet de filosofie zich volgens Wittgenstein bezighouden met het zorgvuldig onderzoeken en vergelijken van verschillende methoden van representatie (Ibid.: 18). Hij heeft dus niet langer een voorkeur voor een meer correcte methode; verschillende methoden van representatie zijn geschikt voor verschillende doeleinden (Ibid.: 18-19).

Wittgensteins opvatting over de aard van de fenomenologie verandert: fenomenologie is nu gelijk aan grammatica. Dat wil zeggen dat fenomenologisch onderzoek niet meer is dan een onderzoek naar datgene wat zinvol is om te zeggen (Ibid.: 19). Het gaat wel nog steeds om mogelijkheden. Fenomenologisch onderzoek wordt een grammaticaal onderzoek van de woorden die gebruikt worden om de onmiddellijke ervaring te beschrijven.

4.1 Evaluatie

Nu we het wisselende fenomenologiebegrip van Wittgenstein hebben besproken kunnen we concluderen dat dit ons 'slechts' informatie oplevert over wat Wittgenstein verstaat onder de term 'fenomenologie' en over hoe deze term zich heeft ontwikkeld. De vraag of we Wittgenstein tot de fenomenologische beweging kunnen rekenen wordt door dit soort onderzoek echter niet van een antwoord voorzien. Dit komt doordat dit

soort onderzoek het denken van Wittgenstein in het geheel niet koppelt aan de methode van de fenomenologische beweging.

Uiteraard impliceert Wittgensteins gebruik van de term 'fenomenologie' op zichzelf geenszins dat hij als fenomenoloog kan worden gezien. Dit laatste weet ook Spiegelberg (Spiegelberg, 1960a: 7). Immers, anders zou een willekeur aan filosofen tot de fenomenologie kunnen worden gerekend, alleen maar omdat ze de term een paar keer hebben gebruikt. Dit zegt niet alleen niets over de fenomenologische aard van hun werk, maar heeft hetzelfde effect op de fenomenologische beweging: deze zou haar onderscheidende karakter verliezen wanneer het noemen van de term fenomenologie voldoende is om tot de beweging gerekend te worden.

5. Conclusie

Het is gebleken dat het vergelijkend toepassen van de fenomenologische methode van Spiegelberg op later werk van Wittgenstein een eerste aanwijzing oplevert dat we Wittgenstein kunnen rekenen tot de fenomenologische beweging. Deze insteek biedt een nieuw perspectief op Wittgensteins werk, omdat deze niet slechts begrippen vergelijkt of hun ontwikkeling in de tijd onderzoekt, hetgeen ons geen antwoord heeft opgeleverd op de vraag of we Wittgenstein tot de fenomenologische beweging kunnen rekenen, maar Wittgensteins denken direct binnen de fenomenologische beweging en haar methode situeert. Het belang van het onderzoek dat ten grondslag ligt aan dit paper is dat een interpretatie van Wittgenstein die uitsluitend in de analytische filosofie wortelt zijn denken niet volledig kan vatten en recht kan doen. Verder onderzoek is uiteraard noodzakelijk om dit volledig en met zekerheid te kunnen vaststellen.

Myrthe van Nus LL.M. B.A. (1986) is masterstudent Wijsgerige Antropologie aan de Faculteit der Wijsbegeerte van de EUR en student-assistent bij meerdere leerstoelgroepen aan dezelfde faculteit. Eerder rondde zij de master Rechtsgeleerdheid aan de EUR cum laude af. Momenteel is zij bezig haar wijsgerige masterscriptie over pessimisme af te ronden. Hierin laat zij zien waarom pessimistische filosofen als Schopenhauer tekortschieten en dat Nietzsches idee van het pessimisme uit kracht de voorkeur verdient.

Noot van de redactie

Omdat dit essay is geschreven door een oud-redactielid van het Erasmus Student Journal of Philosophy, is een extra zorgvuldige review-procedure gevolgd. Zie voor meer informatie <http://www.eur.nl/fw/esjp/inzendingen>.

Noten

1. Zie bijvoorbeeld: Gier (1981) respectievelijk Noë (1994).
2. In 1927 werd *Zijn en Tijd* van Martin Heidegger ook gepubliceerd in dit Jahrbuch.
3. Omdat Spiegelberg schrijft dat hij sterk aarzelt om deze stap tot de fenomenologische methode te rekenen (Spiegelberg, 1960b: 694), pas ik deze hieronder niet toe op het denken van Wittgenstein.
4. Dit werk wordt gerekend tot Wittgensteins vroege periode.
5. Dit onderscheid tussen de empirische wetenschappen en wetenschappen van essenties is ook voor een ander aspect van belang. Sommigen menen dat de filosofie van Wittgenstein geen fenomenologie is omdat een transcendentale methode zou ontbreken en zijn filosofie daarom slechts het predicaat fenomenalisme verdient (een fenomenalist meent dat alles wat bestaat slechts zintuiglijke indrukken zijn van objecten, en niet de werkelijke objecten zelf). Echter, een fenomenalist zou het onderscheid dat Wittgenstein maakt tussen de twee soorten wetenschappen verwerpen (Gier, 1981: 95). Wittgenstein schrijft hier zelf ook over: 'What sort of investigation is ours? Do I investigate the cases which I bring up according to their probability or factuality? No, I bring up only that which is possible by giving grammatical examples' (Gier: 1981: 95, Wittgenstein, 1933: 425). Daarnaast is de filosofie van Wittgenstein volgens Gier wel degelijk transcendentiaal van karakter nu Wittgenstein geïnteresseerd is in de logica (essentie) van fenomenen (Gier, 1981: 94).
6. Kennis die voorafgaat aan de ervaring noemt men *a-priori-kennis*.
7. Eidetische relaties zijn essentiële relaties die het transcendentale bewustzijn constitueert binnen de verschillende sferen van het eidetische. Door deze relaties worden verschillende dingen naar hun essentie, hun wezen, met elkaar in verband gebracht.
8. De term *Dasein* duidt niet op een bepaald vermogen of eigenschap, maar op het *er-zijn* van de mens, op de gesitueerde *voltrekking* van het menselijk bestaan, dat telkens door een zeker verstaan van zichzelf en van de dingen is doortrokken (Prins, 2007: 156). Tevens articuleert de term het *er-zijn* van de mens: de fundamentele openheid waarin het *Dasein* de wereld ontmoet. De wereld is niet de som der dingen, maar het onpeilbaar geheel van betekenissen- en verwijzingsamenhangen, waarin het *Dasein* zich voltrekt (Ibid.: 156). Heidegger schrijft daarom dat het 'wezen' van het *Dasein* in zijn existentie ligt (Heidegger, 2009: §42).
9. Zie hiervoor: Wittgenstein (1953: 135-136) en Monk (1990: 508).

10. Munson benadrukt het eigen karakter van de fenomenologie van Wittgenstein en de afstand met de fenomenologie van Husserl, maar ook met die van Heidegger (1962: 46).

11. Zie in dit verband ook: Park (1998: 206-207). Park waarschuwt in zijn werk *Phenomenological aspects of Wittgenstein's philosophy* ook voor mogelijk overhaaste conclusies naar aanleiding van vergelijkingen als die tussen Wittgenstein en Husserl. De reden dat ik Park in dit paper niet verder bespreek is dat Park de oorsprong van de fenomenologische invloed op Wittgenstein niet zoekt in de continentale filosofie, maar in een hele andere stroming, namelijk die van theoretisch natuurkundigen als Boltzmann, Hertz en Mach (Ibid.: viii, 207). Het gaat dan om invloed vanuit de fenomenologische natuurkunde, die ook van invloed is geweest op het denken van Husserl. Een bespreking van de ideeën van Boltzmann, Hertz en Mach gaat het bestek van dit paper te buiten.

12. Bijvoorbeeld tussen Wittgenstein en Frege (zie hiervoor: Gier, 1981: 205-206) of tussen Wittgenstein en de logisch positivisten (zie hiervoor: Qingxiong, 2006: 133). Zie voor verschillen tussen Wittgenstein en Frege ook: Wittgenstein (1953: 137).

13. Zie bijvoorbeeld: Gier (1981: 107), waar hij het concept transcendentaal ego van Husserl vergelijkt met het latere werk van Wittgenstein. Dat het transcendentaal ego pas werd ontwikkeld door de latere Husserl wordt in het geheel niet genoemd. Dit is echter wel van belang om de term te plaatsen, nu tegenover het transcendentaal ego de eerder door Husserl ontwikkelde term empirisch ego staat. Gier noemt dit laatste begrip helemaal niet.

Literatuurlijst

- Gier, N.F. (1981) *Wittgenstein and Phenomenology: A Comparative Study of the Later Wittgenstein, Husserl, Heidegger and Merleau-Ponty*. Albany: State University of New York Press.
- Heidegger, M. (2009) *Zijn en Tijd*. Nijmegen: SUN.
- Kahane, G., Kanterian, E. & Kuusela, O. (eds.) (2007) *Wittgenstein and His Interpreters: Essays in Memory of Gordon Baker*. Oxford: Blackwell Publishing.
- McKenna, W.R. (1983) 'The Context of the Phenomenological Movement'. In: *Journal of the History of Philosophy* 21(2), 266-267.
- Monk, R. (1990) *Ludwig Wittgenstein: The Duty of a Genius*. Londen: Vintage.
- Mulhall, S. (1990) *On Being in the World*. Londen: Routledge.
- Munson, T.N. (1962) 'Wittgenstein's Phenomenology'. In: *Philosophy and Phenomenological Research* 23(1), 37-50.

- Noë, R.A. (1994) 'Wittgenstein, Phenomenology and What it Makes Sense to Say'. In: *Philosophy and Phenomenological Research* LIV(1), 1-42.
- Park, B.C. (1998) *Phenomenological Aspects of Wittgenstein's Philosophy*. Dordrecht: Kluwer.
- Prins, A.W. (2007) *Uit verveling*. Kampen: Klement.
- Prins, A.W. (1990a) 'Existenciale analyse van het Dasein: Heidegger'. In: *Syllabus Fenomenologie en hermeneutiek*. Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- Prins, A.W. (1990b) 'Grondslagen van de fenomenologie: Husserl'. In: *Syllabus Fenomenologie en hermeneutiek*. Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- Qingxiong, Z. (2006) 'Wittgenstein's Reconsideration of the Transcendental Problem – With some Remarks on the Relation Between Wittgenstein's 'Phenomenology' and Husserl's Phenomenology'. In: *Philosophical Research* 10, 68-76.
- Spiegelberg, H. (1960a) *The Phenomenological Movement. A Historical Introduction. Volume one*. Den Haag: Martinus Nijhoff.
- Spiegelberg, H. (1960b) *The Phenomenological Movement. A Historical Introduction. Volume two*. Den Haag: Martinus Nijhoff.
- Wittgenstein, L. (1961) *Tractatus Logico-Philosophicus*. Londen: Routledge.
- Wittgenstein, L. (1953) *Filosofische onderzoeken*. Amsterdam: Boom.
- Wittgenstein, L. (1933) *The Big Typescript* (niet gepubliceerd).

